

ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИЙ ПРОЦЕС ДО КРИМУ В 1944-1964 РОКАХ: ПРИЧИНИ, ХІД, ПОМИЛКИ, РЕЗУЛЬТАТИ

Стаття присвячена переселенському процесу до Криму, який був розгорнутий у зв'язку зі значними людськими втратами, які трапились внаслідок Великої вітчизняної війни. Вона містить доволі загальне теоретичне наповнення стосовно характеристики «демографічної політики» та її методів. Особливу увагу автор привернув причинам, ходу, помилкам та результатам процесу переселення колгоспників-переселенців на півострів. Матеріал ґрунтується на архівних джерелах, багатий фактичними даними, що дозволяє зрозуміти сутність процесу, який відіграв суттєву роль в житті Криму після війни.

Ключеві слова: переселенський процес, демографічна політика, колгоспники-переселенці, пільги, народне господарство.

Статья посвящена переселенческому процессу в Крым, который был развернут в связи с колоссальными людскими потерями, случившимися в результате Великой отечественной войны. Она содержит довольно общее теоретическое наполнение относительно характеристики «демографической политики» и ее методов. Особое внимание автор уделил причинам, ходу, ошибкам и результатам процесса переселения колхозников-переселенцев на полуостров. Материал основан на архивных источниках, богат фактическими данными, что позволяет понять сущность процесса, который сыграл определяющую роль в послевоенной жизни Крыма.

Ключевые слова: переселенческий процесс, демографическая политика, колхозники-переселенцы, льготы, народное хозяйство.

The article is devoted to the resettlement processes in Crimea, which were started in connection with colossal human losses, occurring as a result of GPW. It contains a rather general theoretical admission concerning the description of «demographic policy» and its methods. The author allots special attention to the causes, courses, mistakes and results of the resettlement processes of the collective farm workers on the peninsula. The material is based on archive sources and rich factual data, which allow us to understand the meaning of the processes, which played a defining role in Crimean post-war life.

Key words: resettlement processes, demographic policy, collective farm workers, privileges, national farming.

Категорія «демографічна політика» до сьогодні не отримала узгодженого трактування. Традиційно вона сприймається як певна діяльність держави, метою якої є змінення демографічних показників розвитку населення та режиму його відтворення [1, с. 3]. У радянський період вона розглядалась як частина, складовий елемент соціально-економічної політики, яка урахувала особливості різних регіонів держави [2, с. 211].

Задля відповідного міжрайонного перерозподілу населення практикувалось використання економічних важелів та звертання до патріотичних почуттів людей [3, с. 77].

Методи демографічної політики, які мали місце в Радянському Союзі, можна умовно поділити на три групи:

1) економічні міри – сплата різного роду заохочувальних винагороджень при переїзді в потрібному напрямку; встановлення в районах «виходу» мігрантів завищених ставок заробітної плати; прискорений

розвиток в цих районах житлового та побутового будівництва; створення робочих місць для «других» членів родини, переважно жінок;

2) адміністративно-юридичні – законодавча заборона або дозвіл на переміщення у ті чи інші частини держави; різного роду пільги для певних соціальних груп: при прийомі до навчального закладу, розподілу суспільних фондів та інших акцій цього ж роду;

3) міри соціально-психологічного впливу – використання засобів масової інформації – преси, радіо, телебачення, а також усіх видів мистецтва з метою регулювання демографічних процесів у тому напрямку, якому було потрібне державі [3, с. 93–94].

Метою цієї статті є обґрунтування суті переселенського процесу в Крим у повоєнний період.

Будь-яких монографічних досліджень, які б висвітлювали тему в повній мірі, не існує. Деякі сюжети, пов'язані з соціально-демографічними процесами в Криму протягом 1944-1964 років, перманентно зустрічаються в наукових, публіцистичних

працях лише у вигляді згадувань [4]. Серед інших виділяється лише дослідження доктора історичних наук, професора Матвія Михайловича Максименка, який у своїй докторській дисертації «Местные Советы Крыма в возрождении и дальнейшем развитии экономики и культуры в послевоенный период: 1946-1958», а також в інших своїх працях [5] торкається вказаної теми. Розглядаючи роль місцевих рад у розвитку економіки та культури у повоєнний період, автор присвятив окрему главу переселенню колгоспників у Крим з інших районів СРСР. М. М. Максименко вказує на неточності в працях істориків, які займалися питаннями міграції населення в СРСР [6].

Процес заселення Криму колгоспниками-переселенцями знайшов своє відображення на сторінках місцевої преси, а саме – в газеті «Красный Крым», де друкувались різного роду постанови, накази, які стосувались переселенців [7, с. 2]. Безумовний інтерес мають спогади безпосередньо самих колгоспників, надруковані в газеті [8, с. 1].

Відсутність потужної історіографічної бази компенсується цілим комплексом історичних джерел. Архівні фонди зберігають багату та достатньо докладну інформацію стосовно всіх обставин та специфіки міграційних процесів до Криму.

Актуальність теми обумовлюється тим, що міграція населення суттєво впливає на формування та функціонування людського капіталу та ресурсів, а через них – на всі аспекти життєдіяльності. Саме завдяки цьому звертає увагу вчених вивчення процесів прибуття та вибуття населення в ретроспективі. Міграція населення завжди пов'язана з певною територією, отже, виступає одним із ключових понять регіональної економіки. В рамках планової економіки його широко використовували з метою оптимізувати територіальну організацію продуктивних сил. Використовуючи саме трудову міграцію, радянська держава вирішувала проблему дефіциту кадрів у тому чи іншому регіоні [9].

Мобілізація до армії, евакуація населення протягом 1941-1942 років, примусове виселення людей німецької національності в серпні 1941 року, кримських татар, вірмен, кримських греків та болгар у травні-червні 1944 року, знищення окупантами та відгін на каторжні праці до Німеччини багатьох десятків тисяч кримчан призвели до того, що населення Криму з 1 127 тис. осіб на 1 січня 1940 року скоротилось до 379 тис. осіб на літо 1944 року. Зважаючи на ці обставини, 12 серпня 1944 року Державний Комітет Оборони прийняв постанову про заселення районів Криму переселенцями з Росії та України. До 1 грудня 1944 року сюди вже прибуло 64 тисячі осіб. Певна частина кримчан в 1944-1945 роках повернулася з евакуації, частина людей прибула шляхом державної та комсомольської мобілізації на допомогу по відродженню зруйнованого господарства [10, с. 9].

Крім переселенців, яких організовано (іноді й добровільно-примусово) відправляли до Криму, були випадки самостійного їх прибуття на півострів. Наприкінці 1947 року їх уже нараховувалось 2 337 сімей з 27 областей СРСР [11, арк. 200]. Деякі сім'ї ще й запрошували своїх родичів та близьких [12, арк. 93].

Так, переселенець О. Єфімов, який мешкав у колгоспі ім. Молотова – село Кабурча Білогірського району, пригадував: *«Из разных районов Тамбовской области в прошлом году приехали сюда колхозники. Они ехали в Крым с горячим желанием быстрее возродить этот чудесный уголок Советской Родины, поднять и поставить на службу фронту его богатые возможности. На новых местах переселенцы столкнулись с немалыми трудностями: разоренное фашистами многообразное хозяйство артели требовало большой и дружной работы. После учета трудоспособного населения, навыков, знаний и опыта людей было создано 26 специализированных звеньев в составе шести бригад, получивших по акту инвентарь, тягло, сбрую, посевные участки. 20 агитаторов в бригадах и звеньях рассказывают колхозникам о войне, о нашей Родине, о скорой победе над врагом. Чтобы охватить агитационной работой всех трудящихся, деревня разбита на десятидворки и к каждой из них прикреплен агитатор»* [13, с. 2]. Секретар первинної партійної організації колгоспу ім. Молотова, Алуштинського району М. Шаховцев пригадував: *«По извилистому Алуштинскому шоссе мы направились в новый для нас край, к новому месту жительства – в колхоз им. Молотова. Все мы – кубанцы, но жили раньше в разных станциях. Каждый из нас привык к своему селению, к своей улице, к своему дому. На новых местах жизнь пришлось начинать заново. Трудновато было по началу. Здесь главное внимание уделяется укреплению трудовой дисциплины. Прошло больше полгода, как мы на новых местах. Все колхозники живут в отремонтированных домах, имеют приусадебные участки»* [7, с. 2]. Таким чином, кожен колгоспник повинен був отримати будинок, присадибну ділянку, довгострокову позику та корову [8, с. 1]. Деякі переселенські колгоспи навіть друкували власні періодичні видання. Наприклад, газета «Ленинский путь» – орган Алуштинського РК ВКП(б) та райрад депутатів трудящих. У ній друкувались агротехнічні поради та статті фахівців за спеціальними культурами. Газета допомагала колгоспникам пристосуватись до відмінностей праці в садах Південного берегу, на виноградних та тютюнових плантаціях [14, с. 2].

Організаторами переселення були враховані всі вимоги задля скорішого закріплення людей, що прибули. Але вже дуже скоро з'явилися перші проблеми. Так, процес вручення на безстрокове (вічне) використання землі переселенським колгоспом іноді значно затримувався [11, арк. 69]. У Бахчисарайському та Куйбишевському районах, не дивлячись на неодноразові вказівки та рішення облвиконкому, частина помешкань з надвірними будівлями не були передані колгоспникам-переселенцям, це призводило до того, що колгоспники не відчували відповідальності за будинки, в яких вони жили. До того ж, унаслідок халатного відношення з боку голови Бахчисарайського райвиконкому та Куйбишевського райвиконкому до організації охорони, житловий фонд колгоспу руйнувався [11, арк. 73].

Постановою Ради Міністрів СРСР від 20 січня 1955 року № 100-10 було визначено план переселення

на 1955 рік до Кримської області в кількості 2 190 сімей, у тому числі в сільськогосподарські колгоспи – 1 840 сімей та в риболовецькі – 350 сімей. На 1 січня 1956 року було прийнято: в сільськогосподарські колгоспи 2 124 сімей (8 393 людини), в тому числі працездатних – 4 912 людей; у риболовецькі колгоспи – 126 сімей (485 людей), у тому числі працездатних – 212 осіб. Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 8 вересня 1954 року № 1894 було прийнято людей з міст та райцентрів області в сільськогосподарські колгоспи 825 сімей (3 242 людини), 1 846 людей працездатних та до риболовецьких колгоспів 16 сімей, 54 людини з них було працездатних. Загалом у 1955 році було прийнято планових переселенців разом із робочими та службовцями по внутрішньому обласному переселенню 3 091 сім'я з кількістю населення в 12 174 людини, враховуючи 7 065 працездатних. Середня чисельність однієї переселенської родини по плановому переселенню була 3,9 людини, в тому числі працездатних 2,3 людини. Основна кількість переселенців прибула до колгоспів Кримської області в березні, квітні, травні 1955 року. Прийом переселенців здійснювався до 126 колгоспів дев'яти районів. Встановлений план прийняття колгоспників всі райони досягли, а колгоспи: Азовського, Євпаторійського, Октябрського та Чорноморського районів завдання перевиконали. В цілому по області встановлений план перевиконали на 102,7%. На 1 січня 1956 року в колгоспах області закріпилось 2 503 сімей [20]. Вибуття переселенців можна пояснити наступними фактами: невдоволення господарськими незручностями, особливо в той час, коли дуже повільно йшло будівництво житла. Це призводило до того, що переселенці були не певні в отриманні будинків. Також мав місце неретельний відбір переселенців в областях виходу. Так, наприклад, з колгоспу ім. Енгельса, Сімферопольського району вибув переселенець Майдан, який згідно з рішенням медиків до фізичної праці був непридатним, дружина Майдана, у свою чергу, стверджувала, що приїхала до Криму лікуватись [15, арк. 19]. Вибуття переселенців з риболовецьких колгоспів пояснювалось їх слабкою економікою та відносно невеликими заробітками колгоспників. Крім цього, в колгоспи здебільшого прибували переселенці-електрики, бухгалтери, перукарі, трактористи, вони певна річ, не мали досвіду праці на морі. Із загальної кількості прийнятих до колгоспів по внутрішньому переселенню вибуло значно менше, ніж планових переселенців, що пояснюється більш старанним відбором переселенців самими колгоспниками, нерідко після практичної перевірки кандидатів у колгоспах.

З метою викоренення недоліків у господарському улаштуванні переселенців були прийняті наступні міри. Наприкінці вересня на засіданні Кримського обкому КП України було обмірковане питання про пришвидшення темпів будівництва житла для переселенців; на початку жовтня це ж питання було обговорене на засіданні облвиконкому, на якому були присутні голови всіх райвиконкомів; у другій половині листопада на засіданні облвиконкому обговорювалось питання про господарське улаштування

переселенців Сакського, Кіровського та Причорноморського районів; згідно з рішенням бюро Кримського обкому КП України протягом листопада була проведена суцільна перевірка господарського улаштування переселенців у колгоспах з обговоренням підсумків на засіданні райвиконкомів; були відрядженні представники облвиконкому для перевірки та надання допомоги районам та колгоспам по господарському улаштуванню переселенців.

З 1944 до 1951 року сім'ї були заселені в будинки, які залишились в обласних селах, які мали воду, придатні польові землі, присадибні ділянки. До того ж заселення велось переважно в гірські та передгірські райони. Починаючи з 1952 року, переселення велось і в степні райони області. Для сімей переселенців колгоспи та радгоспи почали будувати селища на нових місцях з кількістю від 40 до 150 та більше будинків. Якщо з 1944 до 1955 року приймали кожен рік від двох до трьох тисяч родин та будували для них від 700 до 2 500 будинків, то вже починаючи з 1956 року, кількість переселенців зростає до чотирьох-семи тисяч родин, а будівництво зросло до трьох-шести тисяч будинків у рік. До того ж, у зв'язку з тим, що ЦК КПРС та КПУ поставило перед Кримською областю нову відповідальну мету – перетворити Крим в область суцільного садівництва та виноградарства, то починаючи з 1956 року, під керівництвом обласної партійної організації приступили до виконання цього завдання. До 1959 року Кримська область мала під насадженнями 200 тисяч га. Задля порівняння відмітимо, що в 1952 році було 34 га [16, арк. 4].

Зі звіту «О количестве принятых семей переселенцев за период с 1944 по 1961 год» дізнаємось, що протягом 1956-1960 років було прийнято 28 853 родини (108 112 людей), вибуло 5 528 сімей [17, арк.10]. На 1961 рік передбачався план прийому сімей переселенців та будівництво для них житла з урахуванням нового порядку планування. Представленим планом передбачувався прийом сімей переселенців в 1961 році у вже готові будинки, що виключало б підселення. З урахуванням очікуваного виконання плану вводу в експлуатацію будинків на 1 січня 1962 та можливого завершення будівництва частини будівель в першому кварталі 1963 року, колгоспи та радгоспи області могли прийняти 3 800 родин. План будівництва житла на 1961 рік визначався в кількості 5 300 будинків [18, арк. 23].

Планом розвитку народного господарства УРСР на 1964 рік передбачалось прийняти переселенців у колгоспи та радгоспи Кримської області з 15 областей республіки – 7 000 сімей.

У зв'язку з тим, що до моменту прийому не була підготовлена необхідна кількість будинків, мали приймати переселенців у два етапи: п'ять тисяч навесні 1963 року та дві тисячі перенесли на четвертий квартал 1963 року. В 1964 році колгоспами та радгоспами було прийнято переселенців з областей виходу в кількості 6 923 сімей (25 832 людини), в тому числі 15 276 працездатних, та по внутрішньому переселенню з міст та райцентрів Кримської області прийнято 19 сімей у кількості 66 осіб, у тому числі 38 працездатних. З 7 000 сімей прийнято в колгоспи та

радгоспи з областей виходу та по обласному переселенню 6 942 сім'ї з кількісним складом сімей 2 530 осіб, у тому числі 15 275 працездатних [19, арк. 3–6]. Одноразова допомога була сплачена 6 441 сім'ї, 24 181 людині було сплачено 2 658 950 карбованців та 63 сім'ям, прийнятим по обласному переселенню, сплатили 31 300 крб. Загалом було сплачено матеріальної допомоги 6 504 сім'ї (24 431 людина) на суму 2 690 250 крб. За межі області вибуло 784 родини, це складало 11,2 % від усіх переселенців та переїхало з району в район 184 сім'ї. Виїхали на перший-п'ятий день вселення, не вступивши в члени колгоспу та не приступивши до роботи в радгоспах – 80 сімей. 214 родин не закріпились в зв'язку з низкою оплатою праці. Не схотіли жити тимчасово на підселенні через відсутність сараїв, світла, водопостачання, поганих присадибних ділянок – 144 родини. Через хворобу батьків, залишились в областях виходу 30 сімей. У зв'язку з розлученням вибуло 11 сімей. У Херсонську область виїхала 21 людина. Через інші обставини вибуло 248 людей [19, арк. 6–13]. На 1 липня 1964 року колгоспами та радгоспами Кримської області було прийнято в порядку переселення 3 133 родини, що складало 82,4 % до встановленого плану для Кримської області Радою Міністрів УРСР. Невиконання плану прийому сімей переселенців пояснюється тим, що певні райони – Октябрьський, Раздолненський, Первомайський, Сакський, Совецький, Чорноморський та інші не забезпечили підготовку достатньої кількості будинків. З 19 районів, які приймали переселенців, план виконали вісім – Азовський – на 105 %, Бахчисарайський – на 110,2 %, Білогорський – на 109,2 %, Джанкойський – на 112,5 %, Краснопереконський – на 100,2 %, Ніжнегорський – на 101,1 %, Приморський – на 100 %, Сімферопольський – на 140,2 %. Чисельний склад прийнятих родин складав 11 578 людей, в тому числі працездатних 6 816 людей. Чисельний склад однієї переселенської родини складав 3,7 людини, працездатних 2,1. У першому півріччі 1964 року з області вибуло 83 родини або 2,6 %. З 19 районів вибували переважно з 14 районів. Найбільш велика кількість переселенців вибула з Сакського району –

19 сімей, це складало 10 %, на другому місці був Джанкойський район – 12 сімей (3,5 %) [19, арк. 77–79].

Таким чином, у 1944 році, в зв'язку з суттєвим скороченням населення Криму, радянським урядом було прийнято рішення почати переселення на півострів колгоспників з інших районів держави. Перші роки цього процесу характеризувались заселенням тих районів, де з давніх часів велось інтенсивне землеробство, але внаслідок війни в багатьох селах або залишилась невелика кількість мешканців, або взагалі їх не було. Ради Криму визначили села для першочергового заселення, облічили всі вільні будинки, надвірні будівлі, садиби, провели реєстрацію господарчого інвентарю та направили своїх представників до міст виходу, які й супроводжували переселенців до міст їх вселення. Була розроблена система пільг переселенцям, які прибували до Криму, вона передбачала наступне: отримання грошової та іншої матеріальної допомоги; звільнення на певний термін від податків; отримання кредитів на господарські придбання; будівництво житла; покупку худоби та інше. Місцеві ради ці пільги використовували як важливий засіб задля господарського улаштування переселенців, їх закріплення на нових місцях. Разом з великою роботою по організаційно-господарському улаштуванню та особистого господарства переселенців, створювались умови для організації їх побуту, навчання дітей та культурного обслуговування. Але, не дивлячись на велику увагу Радянської держави до переселенців та роботу, проведenu на місцях, багато прибулих, особливо в перше десятиліття, на півострові не закріпились. У виборі сімей для переселення брали участь й самі колгоспи та радгоспи. В міста виїзду вони надсилали своїх представників, які знайомили колгоспників, які мали на меті переселитись, з умовами життя й роботи в колгоспах Криму. У свою чергу, колгоспники-переселенці направляли в місця поселення своїх представників задля ознайомлення з господарством. Таким чином, радянська держава, шляхом переселення населення з різних областей держави, досягла своєї мети, тобто значно збільшила кількість населення на півострові, в результаті чого господарство півострова почало відновлюватись.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Макарова О. В. Демографічна політика: сучасні реалії та перспективи / О. В. Макарова // Демографія та соціальна економіка. – 2007. – № 1.
2. Валентей Д. И. Основы демографии / Д. И. Валентей. – М. : Мысль, 1978. – 260 с.
3. Марксистско-ленинская теория народонаселения / под ред. Д. И. Валентея. – М. : Мысль, 1974. – 198 с.
4. Очерки по истории Крыма. Крым в период ВОВ, в годы восстановления и дальнейшего развития народного хозяйства: 1941-1965 / под ред. И. С. Чирвы. – Симферополь : Крым, 1967. – Ч. 4. – 357 с.; Кондранов И. П. Крым: 1941-1945: Хроника / И. П. Кондранов. – Симферополь : КАГН, 2000. – 224 с.; Прибыткова И. Хроники миграционных событий в Украине до и после распада СССР / И. Прибыткова // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2009. – № 1. – С. 41 – 77; Бекирова Г. Крымскотатарская проблема в СССР: 1944-1991 / Г. Бекирова. – Симферополь : Оджакъ, 2004. – С. 43–47 та ін.
5. Максименко М. М. Местные Советы Крыма в послевоенный период: 1954-1958 / М. М. Максименко. – К. : Наукова думка, 1972. – 266 с.; Максименко М. М. Девятьсот дней в огне. – Симферополь ; К., 1970. – 91 с.
6. Волков А. И., Павлов И. В. Правовое регулирование сельскохозяйственного переселения в СССР / А. И. Волков, И. В. Павлов. – М., 1959.
7. Парторганизация переселенческого колхоза // Красный Крым. – 1945. – 16 мая.
8. Быстро залечим раны, нанесенные Крыму войной // Красный Крым. – 1945. – 20 мая.
9. Садова У. Я. Міграція та її місце у гармонізації розвитку територіальних суспільних систем / У. Я. Садова // Демографія та соціальна економіка. – 2009. – № 1. – С. 29–36.
10. Кондранов И. П. Крым: 1941-1945: Хроника / И. П. Кондранов. – Симферополь : КАГН, 2000. – 224 с.

11. Держархів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК), ф.Р-2888, оп.1, спр.1.
12. ДААРК, ф. Р-3508, оп. 1, спр. 103.
13. Ефимов А. В переселенческом колхозе / А. Ефимов // Красный Крым. – 1945. – 31 янв.
14. Газета переселенческого района // Красный Крым. – 1945. – 2 сен.
15. ДААРК, ф. Р-3508, оп. 1, спр. 18.
16. ДААРК, ф. Р-3508, оп. 1, спр. 95.
17. ДААРК, ф. Р-3508, оп. 1, спр. 92.
18. ДААРК, ф. Р-3508, оп. 1, спр. 108.
19. ДААРК, ф. Р-3508, оп. 1, спр. 112.

Рецензенти: Непомнящий А. А., д.і.н., професор Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© Е. І. Сеїтова, 2011

Стаття надійшла до редколегії 06.02.2011